

Idrija in Spodnja Idrija v 18. stoletju

Podoba živosrebrne Idrije je bila v razdobjih pred začetkom 18. stoletja na splošno še dokaj turobna in mračna. Rudarski življenjski pogoji so bili težki in neurejeni, socialne razmere, pogoste merkurialne zastrupitve, epidemije, alkoholizem ter v povprečju nizka izobrazbena in kulturna raven prebivalstva. V Valvasorjevem času (okrog 1690) je Idrija še vedno premogla le katoliško enorazredno ljudsko šolo, čeprav je znameniti baron v Slavi vojvodine Kranjske navdušeno opisoval rudniške naprave in hvalil obratovanje podjetja. Valvasor tudi poroča, da je v njegovem času rudnik donášal cesarju letno 70 do 80 tisoč goldinarjev, torej čedno vsoto, ki je bila izredno pomembna za erar in celotno državno gospodarstvo ter za kritje stroškov vojn proti Turkom. Dvajset let pred Valvasorjem je angleški potopisec Edvard Brown videl v idrijskem gradu zalogo 3.000 tovorov živega srebra v lesenih sodčkih, torej pravcati zaklad, od katerega pa so sami Idrijčani prejeli le drobtine za preživetje. Edino olajšanje in duhovno hrano so tedanjim rudarskim družinam nudili številni cerkveni prazniki in verske slovesnosti, ki so se odvijale v cerkvah sv. Trojice, sv. Barbare in sv. Antona. Za skromno vzajemno samopomoč je od konca 16. stoletja dalje začela skrbeti Bratovska skladnica, šele leta 1709 je rudnik prvič redno namestil ranocelnika, ženske pa so poiskale nekaj razvedrila in bornega zaslužka pri klekljanju čipk.

*Karel Treven: Cerkev sv. Trojice v
17. stoletju.
Hrani Helena Treven.*

Tovorniki v 17. stoletju
(po Valvasorju).

Zmogljivost rudnika se je v drugi polovici 17. stoletja gibala med 1.200 in 1.500 sodčki letne proizvodnje živega srebra, kar pomeni v povprečju nekje med 100 in 150 tonami; seveda so bila v posameznih letih velika odstopanja navzgor ali navzdol. Iz opisa angleškega popotnika dr. Gualterusa Popeja (1665) izvemo, da je bilo pri rudniku takrat zaposlenih 280 delavcev in da je imela vsaka od 16 žgalnih peči po 24 retort. Dr. Edvard Brown je leta 1669 poročal, da so pri 16 pečeh potrebovali 800 retort, v vsaki peči po 50. Valvasor pa je leta 1689 zapisal, da so v Idriji pridobili kakih 2.000 centov živega srebra na leto ter da je rudnik dajal cesarju letno redne in visoke dohodke; celotni obrat naj bi imel takrat 355 delavcev.

Idrijski rudnik je imel večnega tekmeča v španskem Almadenu. Španska proizvodnja je ob koncu 17. stoletja sicer trikratno presežala idrijsko, vendar je zadostovala le za špansko in mehiško tržišče. Preskrba večine evropskega trga in ostalih kolonij je dolgo vrsto let pripadala predvsem Idriji. Idrijsko srebro je šlo preko Benetk v Levanto in na Bližnji vzhod, Amsterdam pa je posredoval prodajo v vzhodno in Zahodno Indijo (Ameriko). Medtem ko so bile Benetke do sredine 17. stoletja najvažnejše tržišče za idrijsko živo srebro, se je v drugi polovici 17. stoletja večina transporta preusmerila po kopnem v Amsterdam; konec 17. stoletja je bila idrijska prodajna faktorija v Benetkah celo opuščena. Iz Amsterdama je mnogo idrijskega živega srebra potovalo v čezatlantske rudnike srebra in zlata, kjer so ga rabili pri postopkih amalgamiranja.

V Beljaku je bilo vse do 18. stoletja glavno skladišče za idrijsko živo srebro in cinobar pred prevozom na Nemško in Nizozemsko. Tu so imeli južnonemški trgovci svoje faktorije, ki so blago odpremljale naprej. Prevozništvo sodčkov

Anton Hauptmann: Glavna karta
rudnika in mesta (detajl z mestno
panoramo), 1737.
Hrani Arhiv Republike Slovenije.

do Amsterdama je bilo združeno z velikimi težavami, ker je imela vsaka pokrajina svoje carine in mitnine. Idrijsko živo srebro je bilo sicer v avstrijskih in nemških deželah uradno oproščeno carin in mitnin, vendar marsikje niso priznavali potrdil dvorne komore in so zahtevali plačilo. Podobne težave so spremljale prevoz živeža in potrebščin, ki jih je rudnik dobavljal daleč od Idrije. Tovorjenje v Idrijo in iz nje so opravljali tolminski, loški in zlasti logaški podložniki, ki so redili po več tovornih konj. V Idrijo so prinašali približno petkrat več tovorov, kot pa so jih iz Idrije odnašali; seveda so bili iz Idrije odnešeni tovari mnogo dragocenejši.

Na prelomu 17. v 18. stoletje so se v Idriji začela tri najtežja desetletja garanja in odrekanja na račun visoke politike habsburške monarhije. Državne finance so zabredle v težave in vladar se je moral posluževati velikih kreditnih operacij. Idrijsko živo srebro je postalo osnova za najetje državnih posojil na Holandskem in celotni rudniški fond je bil leta 1696 zastavljen nizozemskim bankirjem kot jamstvo za vračilo kreditov. Dvorna komora je tako izposlovala posojilo v bruto znesku 1.200.000 holandskih florintov, idrijska produkcija pa je seveda prešla pod nadzorstvo nizozemskega kapitala.

Avstrija se je obvezala, da bo v treh letih dobavila upnikom kar 3.432 sodčkov živega srebra. Vračanje posojil se je vlečlo več kot trideset let in v Amsterdam je bilo treba dobavljati obvezne pošiljke po 900 sodčkov letno. Zato je bil rudnik prisiljen izrabljati vse zmogljivosti. Nujno je bilo treba odstaviti nesposobnega upravitelja Kienpacha, ki ni bil kos zahtevnim nalogam. Pod vodstvom novega odločnega direktorja in rudarskega strokovnjaka Johanna Friderika Stampferja (do 1724) so širili jamo, odkopavali najbogatejše rude in postavili izboljšane retortne peči. Šele ko se je erar sredi tridesetih let 18. stoletja izmotal iz holandskih dolgov, je tudi idrijski rudnik lažje zadihal in znani upravitelj Franc Anton Steinberg je zasnoval nov delovni zagon.

Idrijski rudnik je skozi 18. stoletje drugič v svoji zgodovini doživljal sistematično razširitev in modernizacijo, ki bi jo po pomenu lahko vzporejali s tisto ob koncu 16. stoletja. Razlika je bila seveda več kot očitna: medtem ko so konec 16. stoletja posodabljanja izpeljali »mojstri«, so v 18. stoletju napredek utirali politehniki, jamomerci, kartografi, geognostiki, naravoslovci širokih obzorij in znanstevnih ambicij ter strokovni pisci. Sposobni vodstveni kadri, zlasti nekateri upravitelji (na primer Steinberg, Hauptmann, Leithner) so se zavedali

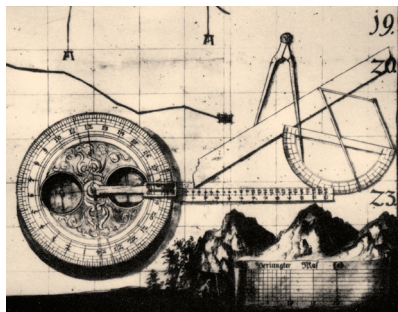
Franc Anton Steinberg
Bay. Finanzrath

Franc Anton Steinberg (1684 – 1765), upravitelj rudnika od 1724 do 1747. Hrani Mestni muzej Idrija.

Franc Anton Steinberg: Delo jamskih tesarjev pri izgradnji jaška, 1739 (Zbornik Idrijski rudnik skozi stoletja, 1990).

Franc Anton Steinberg: Delo jamskih tesarjev v jašku, 1739 (Zbornik Idrijski rudnik skozi stoletja, 1990).

Franc Anton Steinberg: Detajl
rudniške karte z merilnimi
pripomočki iz leta 1728.
Arhiv dvorne komore.

Franc Anton Steinberg: Načrt
Terezijinega jaška, 1738 (Zbornik
Idrijska obzorja, 1993).

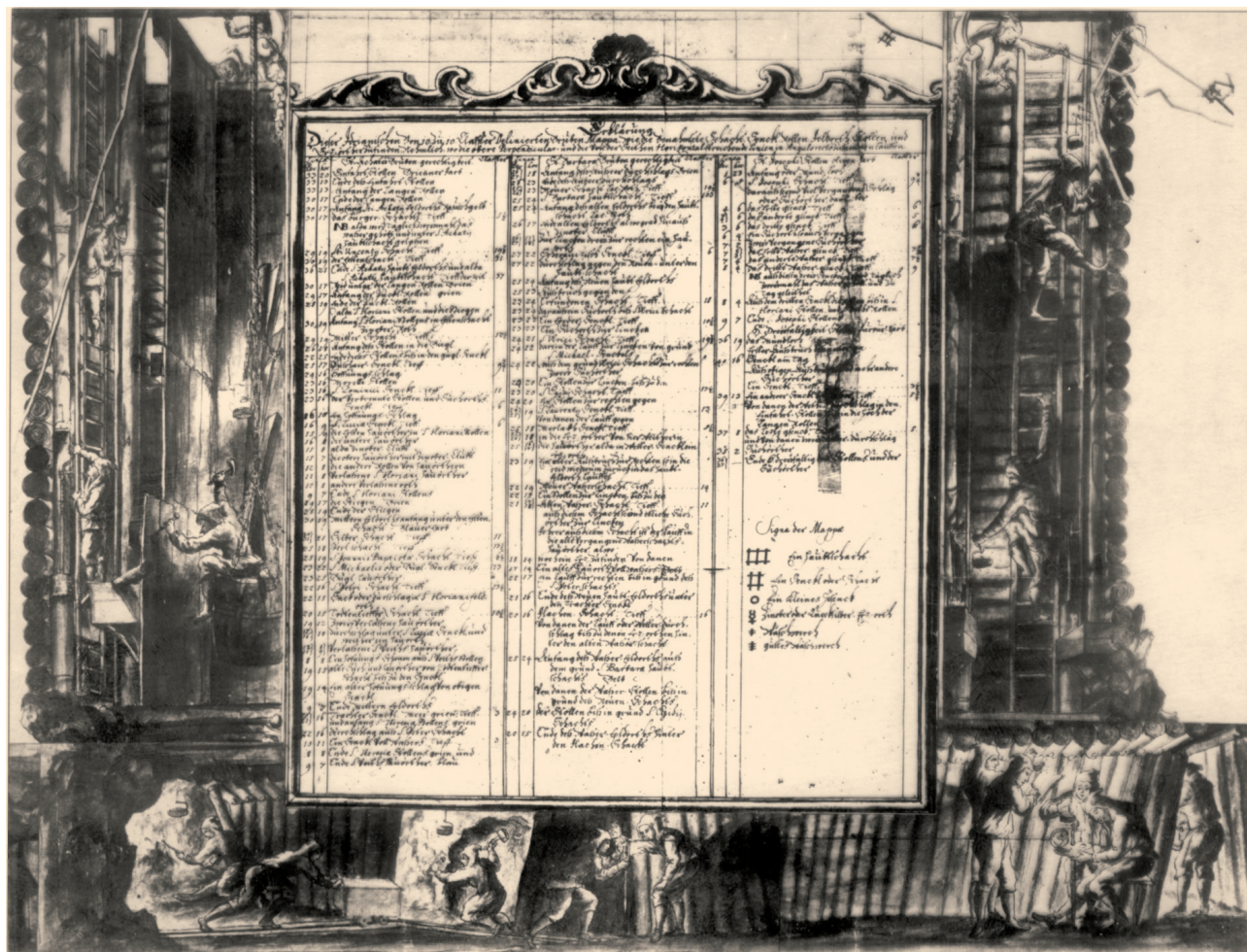
Franc Anton Steinberg: Zemljevid
živosrebrovega rudnika v Idriji
(detajl), 1728.
Hrani Arhiv dvorne komore.

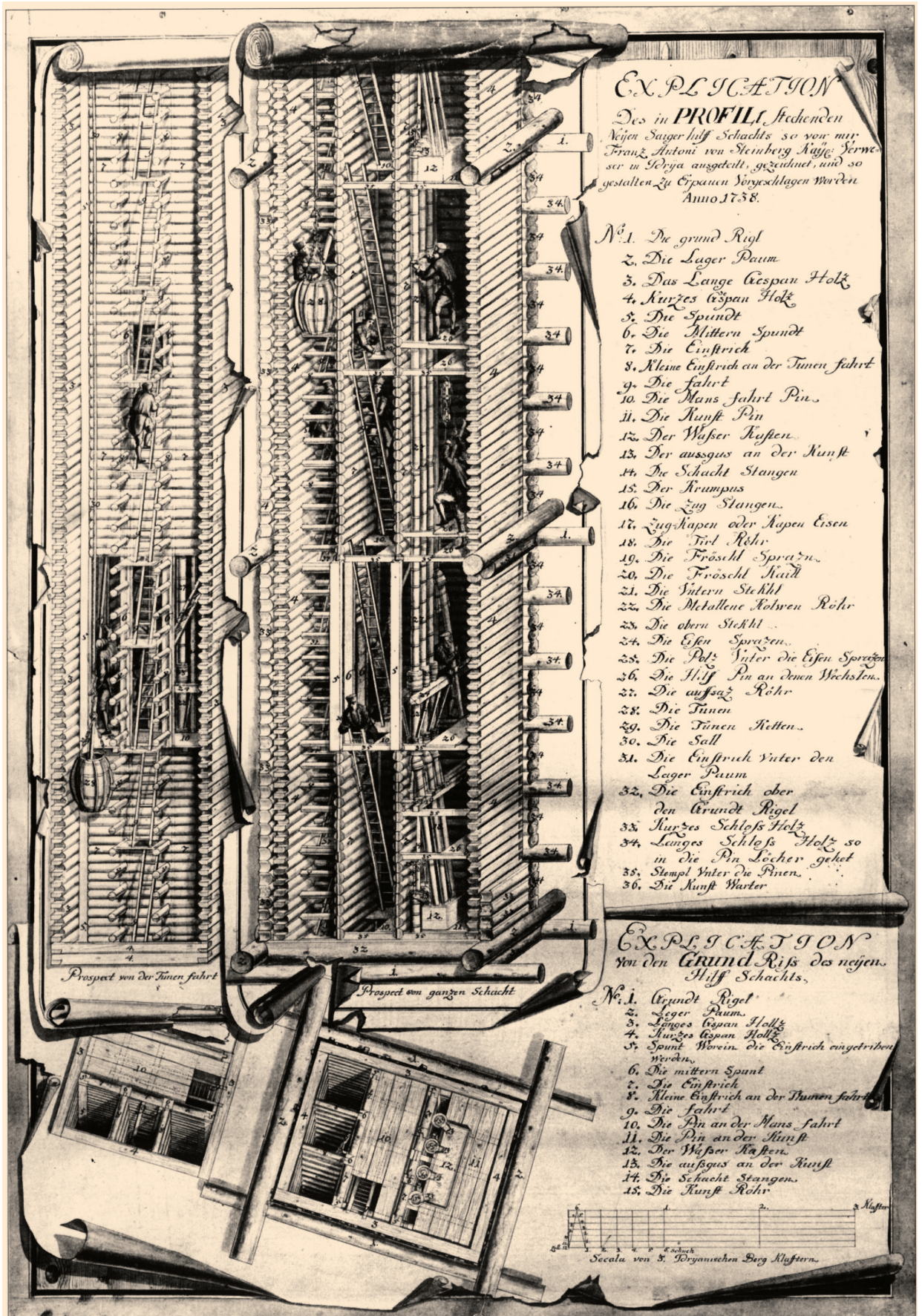
pomena znanja in strokovnega izobraževanja ter sledili evropskim dosežkom rudarske tehnike in metalurgije.

Dinamična dogajanja v rudniku v 18. stoletju je dolgoročno nakazovalo že Steinbergovo ravnateljevanje (1724 – 1747), ki je ustvarilo znamenito »idrijsko kartografsko šolo« (Mrak), poskrbelo za prvo celovito topografsko obdelavo rudnika in bistveno povečalo jamski obrat z izkopom novega Terezijinega jaška (1738 – 1748) do globine 226 metrov (danes 9. obzorje).

V prvi polovici 18. stoletja je postal Trst glavno izvozno pristanišče za idrijsko živo srebro in poleg Amsterdama tudi njegovo najvažnejše tržišče. Cesar Karel VI. je kljub nasprotovanju holandskih upnikov uspel zasnovati prodajo v Trstu, kjer so že leta 1719 prodali 107 sodčkov. Od leta 1736 dalje pa se je tranzit idrijskega živega srebra v Amsterdam opravljal samo še skozi tržaško pristanišče. Ivan Mohorič (Rudnik živega srebra v Idriji, 1960) navaja zanimive razpredelnice, iz katerih je razvidno, da so med leti 1691 in 1743 prodajali idrijsko živo srebro v Amsterdamu, Benetkah, Hamburgu, Regensburgu, na Dunaju, v Trstu, na Reki, v Nürnbergu, Steyru, Ljubljani, Bambergu, Beljaku, v sami Idriji in najbrž še kje.

Najstarejše slovensko rudarsko mesto je v razsvetljenski družbeni in duhovni klimi 18. stoletja doživljalo viden in vsestranski razvoj. Postopoma si je

Marija Terezija, avstrijska vladarica od 1740 do 1780 (Človek in čas - absolutizem in Napoleonova doba, 1998).

Jožef II., avstrijski cesar od 1780 do 1790 (Habsburžani - zgodovina evropske rodbine, 1994).

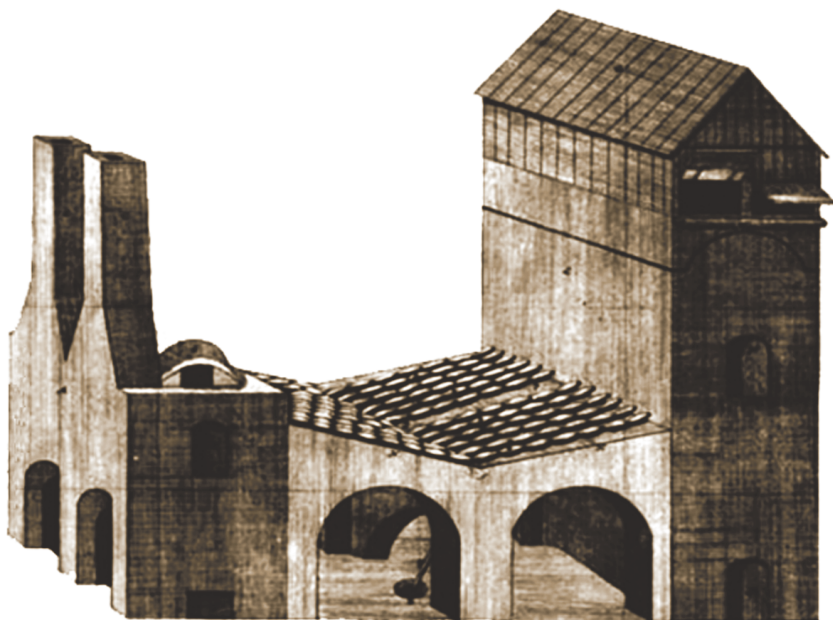
Johann Jacob Ferber: Risba španske peči, 1774.

opomoglo od posledic, ki so jih zapustila desetletja garanja za odplačila nizozemskih dolgov habsburškega dvora. Zanimivo je, da sta imela za napredek Idrije precej osebnih zaslug celo velika dunajska prosvetljena monarha Marija Terezija in njen sin Jožef II.

Sredi 18. stoletja je idrijski živosrebrov rudnik doživel nekaj pomembnih sprememb. Leta 1747 je rudniški obrat dobil naslov višjega rudarskega urada, s čimer je rudniško predstojništvo dobilo večja pooblastila, rudnik pa ni bil več podrejen notranjeavstrijski komori v Gradcu, ampak neposredno dvornemu kolegiju za denarstvo in rudarstvo na Dunaju. Idrijski rudarski urad je leta 1779 prevzel tudi kazensko sodstvo, ki je dotlej pripadalo tolminskemu glavarstvu.

Vpeljali so nove načine žganja rude, ki so bili za zdravje delavcev manj škodljivi. Istočasno so poglobljali jaške, podaljševali rove in raziskovali rudni zaklad na vse strani. Do leta 1770 je bil rudnik poglobljen že na deset obzorij. Strokovnjaki so prvič realizirali obsežne in načrtne projekte celovite jamomerske in kartografske obdelave rudnika, trije znanstveniki evropskega slovesa – Johann Jacob Ferber, Joannes Antonius Scopoli in Balthasar Hacquet – pa so temeljito opisali rudniški obrat in razmere v Idriji.

Mesto Idrija je štelo sredi 18. stoletja že približno 3.000 prebivalcev. Iz podatkov za leto 1748 je razvidno, da je bilo takrat pri rudniku zaposlenih 478 moških, od tega 40 uradnikov in nameščencev, 382 rudniških in 54 gozdnih delavcev. Proizvodnja živega srebra je leta 1749 znašala blizu 170 ton (letno). Ko so leta 1751 po zaslugi direktorja Antona Hauptmanna začele obratovati tri nove dvojne »španske« (aludelske) peči, se je precej zmanjšala nevarnost merkurialnih zastrupitev, ki je bila pri dotedanji retortni metodi žganja rude dokaj velika. Znatno se je dvignil tudi izkoristek pri predelavi rude. Še vedno pa je tudi pri izboljšani žgalni metodi šlo veliko živega srebra v izgubo; Hacquet

je na primer pozneje sodil, da je v drugi polovici 18. stoletja znašala izguba kar 10% – 17 %, dejansko pa je bila marsikdaj najbrž še večja.

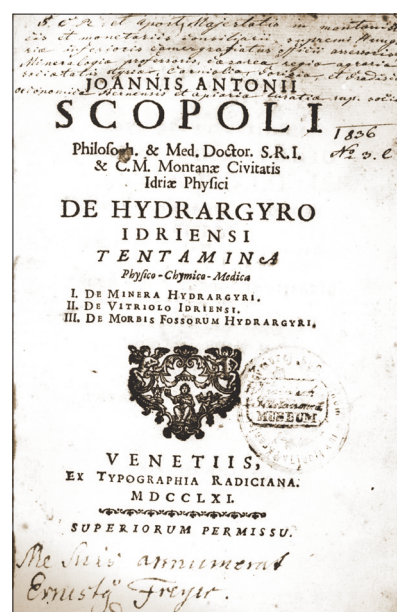
Zdravstvena in socialna zaščita rudarjev ter njihovih družin, ki je bila v prvi polovici 18. stoletja še dokaj pomanjkljivo urejena, se je v petdesetih letih 18. stoletja začela vidno izboljševati. Kot zanimivost naj omenimo, da je bilo mogoče nastaviti rudniškega zdravnika z dohodki od vinskega gospodarstva, ki je takrat postalo zelo uspešno. Rudarska gostilna, ki jo je upravljala Bratovska skladnica, je namreč leta 1754 iztočila okoli 246.000 litrov vina, kar pomeni, da je pri 3.000 prebivalcih letno prišlo na osebo 82 litrov vina. Tako je prav leta 1754 prišel v Idrijo prvi akademsko šolani rudniški zdravnik ali kameralni fizik dr. Joannes Antonius Scopoli, znameniti naravoslovec, ki je nato služboval med rudarji in njihovimi svojci vse do leta 1769.

V času Scopolijevega delovanja v Idriji se je rudnik, kljub začasnim zastojem, nadalje razvijal in izpopolnjeval. Cesarski Dunaj je izsiljeval vedno večjo proizvodnjo in tako so v letih 1761 in 1764 pridobili že 252 ton živega srebra (letno), število delavcev (leta 1764) pa se je povzpelo na 591, pri čemer gozdni delavci niso všteti. Z željo, da bi rudniku zagotovila sposobne strokovne kadre, je dvorna oblast leta 1763 izdala odlok, po katerem je bila v Idriji ustanovljena javna mineraloško – metalurško – kemijska šola, dr. Scopoli pa je bil imenovan za profesorja metalurgije in kemije. Praktični del pouka je dr. Scopoli prepuščal domačinu Jožefu Mraku, rudniškemu jamomercu in graditelju znamenitih klavž, ki je sicer že prej poučeval na jamomerski šoli, ki jo je bil leta 1728 osnoval rudniški predstojnik Franc Anton Steinberg. Mineraloško – metalurško – kemijska šola, ki so jo obiskovali slušatelji tudi s Kranjskega in Koroškega, je prenehala delovati z odhodom Scopolija iz Idrije leta 1769.

Dr. Joannes Antonius Scopoli (1723 – 1788), idrijski zdravnik od 1754 do 1769.

Fotografijo hrani Mestni muzej Idrija.

Naslovnna stran Scopolijeve knjige o idrijskem živem srebru iz leta 1761 (Zbornik Idrijska obzorja, 1993).

Balthasar Hacquet: Pokončni prerez španske peči, 1781.

Joseph Mrackh Marckscheider
in Idria 1709 · 1786

